

ભારતે 1947માં આઝાદી પ્રાપ્ત કરી ઝડપથી આર્થિક વિકાસ સાધવા માટે આપણી સરકારે આયોજનના માર્ગનો સ્વીકાર કર્યો. એક પછી એક પંચવર્ષીય યોજનાઓના અમલ દ્વારા ઝડપી આર્થિક વિકાસ પ્રાપ્ત કરવાનું કાર્ય હાથ ધર્યું. આ માટે નાણાકીય નીતિ, રાજકોષીય નીતિ અને ઔદ્યોગિક નીતિઓની સમયે-સમયે જાહેરાતો કરવામાં આવી. પરંતુ ઘણી યોજનાઓ પૂરી થઈ ત્યાં સુધી આર્થિક વિકાસ સાધવામાં સફળતા મળી નહિ. આથી સરકારે નિષ્ફળતાનાં કારણોની તપાસ કરી ભૂતકાળમાં કરેલી ભૂલો સુધારી લેવા માટે જુદી જુદી આર્થિક નીતિઓને નવો ઓપ આપવાનો નિર્ધાર કર્યો. જે અન્વયે 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં આર્થિક વિકાસને પોષક બને તેવા આર્થિક સુધારાઓ અમલમાં મૂક્યા જેને (1) ઉદારીકરણ (2) ખાનગીકરણ અને (3) વૈશ્વિકીકરણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(1) આર્થિક ઉદારીકરણ : સરકાર ઔદ્યોગિક નીતિ દ્વારા ખાનગી ક્ષેત્ર પરના અંકુશો અને નિયંત્રણોમાં કમશઃ ઘટાડો કરે અને વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરે તેને ઉદારીકરણની નીતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

શરૂઆતના તબક્કામાં ઉદારીકરણ અન્વયે જે આર્થિક સુધારાઓ અપનાવવામાં આવ્યા હતા તે મુખ્યત્વે નીચે મુજબ છે :

- (1) 18 ઉદ્યોગો જાહેર સાહસો માટે અનામત હતા તે સિવાયના અન્ય ઉદ્યોગો માટે પરવાના પદ્ધતિ નાબૂદ કરવામાં આવી.
- (2) રેલવે, અણુક્ષેત્ર અને સંરક્ષણ સિવાયનાં તમામ ક્ષેત્રો ખાનગી ક્ષેત્ર માટે ખુલ્લાં મૂકવામાં આવ્યાં.
- (3) ઉદ્યોગો માટેની ફરજિયાત નોંધણી પ્રથા રદ કરવામાં આવી.
- (4) પ્રદૂષણ ન ફેલાય અને પર્યાવરણ માટે જોખમી ન હોય તેવા ઉદ્યોગો સ્થાપવા માટે કેન્દ્ર સરકારની મંજૂરી મેળવવાની જોગવાઈ રદ કરવામાં આવી.

ઉદારીકરણના લાભો :

- (1) ઉદારીકરણના પરિણામે ખાનગી ક્ષેત્રને મુક્ત વિકાસની તકો પ્રાપ્ત થઈ જેથી ઉત્પાદનમાં વધારો થયો.
- (2) ઉદારીકરણની નીતિનો સ્વીકાર કરવાથી વિદેશ વ્યાપારને બળ મળવાનું શરૂ થયું અને વિદેશ વ્યાપારમાં વૃદ્ધિ થઈ.
- (3) વિદેશ વ્યાપારમાં વધારો થવાથી વિદેશી હૂંડિયામણની અનામતમાં વધારો થયો.
- (4) ઉદારીકરણના પરિણામે દેશમાં આંતરમાળખાકીય સગવડોમાં વધારો થયો.

ઉદારીકરણના ગેરલાભો :

- (1) ખાનગી ક્ષેત્ર પરના અંકુશો ઘટવા છતાં ઈજારાશાહીનાં વલણોમાં ઘટાડો થઈ શક્યો નથી.
- (2) માત્ર ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર પર જ ધ્યાન આપવાથી ભારત કૃષિ ક્ષેત્ર વિકાસમાં પાછળ રહ્યું.
- (3) આવકની અસમાનતામાં વધારો થયો.
- (4) આયાત વધવાથી અને નિકાસો ઘટવાથી વિદેશી દેવામાં વધારો થયો.

(2) ખાનગીકરણ : ખાનગીકરણ એટલે એવી પ્રક્રિયા કે જેમાં રાજ્ય હસ્તકના ઔદ્યોગિક સાહસોની માલિકી અથવા તેનું સંચાલન ખાનગી ક્ષેત્રને સોંપી દેવામાં આવે છે. ખાનગીકરણ બે માર્ગો થઈ શકે.

- (1) પહેલાં જે ક્ષેત્રો જાહેરસાહસો માટે અનામત રાખ્યાં હોય તે ક્ષેત્રો ખાનગી વિભાગ માટે ખુલ્લાં મૂકવામાં આવે છે.
- (2) રાજ્ય હસ્તકની કંપનીઓની માલિકી રાજ્ય પોતાની પાસે રાખે અને સંચાલન ખાનગી કંપનીને સોંપે છે અથવા સંચાલન રાજ્ય પોતાની પાસે રાખે અને માલિકી ખાનગી કંપનીને સોંપે છે.

ખાનગીકરણના લાભો :

- (1) ખાનગીકરણની નીતિના કારણે દેશમાં ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે ઉત્પાદકીય એકમોની સંખ્યામાં વધારો નોંધાયો છે.
- (2) ખાનગીકરણના પરિણામે મૂડીગત અને વપરાશી વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં વધારો થયો છે.
- (3) જાહેરક્ષેત્રનાં એકમોનું ખાનગીકરણ થવાથી જાહેરક્ષેત્રનાં એકમોની કાર્યક્ષમતામાં સુધારો થયો છે.

ખાનગીકરણના ગેરલાભો :

- (1) ખાનગીકરણના પરિણામે આર્થિકસત્તાનું કેન્દ્રીકરણ થયું છે. જેનાથી ઈજારાશાહીને વેગ મળ્યો છે
- (2) ખાનગીકરણથી નાના ગૃહ ઉદ્યોગોનો વિકાસ યોગ્ય રીતે થઈ શક્યો નથી, માત્ર મોટા ઉદ્યોગોને જ લાભ મળ્યો છે.
- (3) ખાનગીકરણના પરિણામે ભાવો અંકુશમાં રહ્યા નથી, જેથી ભાવ વધારાની સમસ્યા ઊભી થઈ છે.

(3) વૈશ્વિકીકરણ : ‘વૈશ્વિકીકરણ એટલે દેશના અર્થતંત્રને વિશ્વના અર્થતંત્ર સાથે જોડવાની પ્રક્રિયા કે જેના પરિણામે વસ્તુઓ, સેવાઓ, ટેકનોલોજી અને શ્રમનો પ્રવાહ વિશ્વમાં સરળતાથી પ્રાપ્ત થાય.’

વૈશ્વિકીકરણમાં મુખ્યત્વે નીચે મુજબના સુધારાઓ હાથ ધરવામાં આવ્યા :

- (1) બે દેશો વચ્ચે વ્યાપારના અવરોધો દૂર કરવા.
- (2) એવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરવું કે જેથી બે દેશો વચ્ચે મૂડીની હેરફેર સરળતાથી થઈ શકે.
- (3) ટેકનોલોજીની હેરફેરના અવરોધો દૂર કરવા.
- (4) વિશ્વના જુદા-જુદા દેશો વચ્ચે શ્રમની હેરફેર મુક્ત રીતે કરવી.

વૈશ્વિકીકરણની અસરો : વૈશ્વિકીકરણની ભારતીય અર્થતંત્ર પર મિશ્ર અસર થઈ છે. કેટલાક લાભો અને ગેરલાભો થયા છે, જે નીચે મુજબ છે.

લાભ :

- (1) વૈશ્વિકીકરણના પરિણામે દેશમાં વિદેશી મૂડીરોકાણને પ્રોત્સાહન મળે છે.
- (2) વૈશ્વિકીકરણ દ્વારા વિકસિત દેશોમાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ સરળતાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.
- (3) વૈશ્વિકીકરણના પરિણામે ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશો આંતરરાષ્ટ્રીય હરીફાઈમાં ટકી રહેવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

ગેરલાભ :

- (1) વૈશ્વિકીકરણથી ગરીબી અને બેરોજગારીની સમસ્યા હલ કરવામાં ધારી સફળતા મળી નથી.
- (2) વિકાસશીલ દેશોને નિકાસ વૃદ્ધિ દ્વારા જે લાભો મળવા જોઈએ તે પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થઈ શક્યા નથી.
- (3) વૈશ્વિકીકરણનો લાભ મોટા ઉદ્યોગોને વધુ મળ્યો છે જ્યારે નાના ઉદ્યોગોને લાભ ઓછો મળ્યો છે.

વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન (WTO) (World Trade Organisation)

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘના સભ્ય દેશો દ્વારા 1 જાન્યુઆરી, 1995થી આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર માટેની સંસ્થા વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન (WTO) શરૂ કરવામાં આવ્યું. આ સંસ્થાનું મુખ્ય મથક સ્વીટ્ઝરલેન્ડના જીનીવા ખાતે રાખવામાં આવ્યું છે. આ સંસ્થાના ધ્યેયો નીચે મુજબ છે.

ધ્યેયો :

- (1) વિશ્વના દેશો વચ્ચે વ્યાપારના અવરોધો દૂર કરવા.
- (2) વિદેશ વ્યાપાર માટે દેશના ઉદ્યોગોને આપવામાં આવતું સંરક્ષણ દૂર કરવું.

(3) વૈશ્વિક વ્યાપાર નીતિ અને આર્થિક નીતિઓ સાથે સંકલન સાધવું.

(4) વિશ્વમાં ઉદ્ભવતા વ્યાપારી ઝઘડાઓનું નિવારણ કરવું.

કાર્યો :

(1) બહુ રાષ્ટ્રીય વ્યાપાર અને તેને લગતા કરારો માટે જરૂરી માળખું ઊભું કરી કરારોનો અમલ કરાવવો.

(2) વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન બહુ રાષ્ટ્રીય વ્યાપાર માટે થયેલ ચર્ચા-વિચારણા અને વાટાઘાટો માટે ‘ફોરમ’ (ચર્ચા માટેનું સ્થાન) તરીકે કામગીરી બજાવે છે.

(3) WTO એ ભેદભાવ વગર આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે.

(4) જુદા-જુદા દેશો જે પોતાની રાષ્ટ્રીય નીતિને અનુસરતા હોય તેનું અવલોકન કરે છે અને જરૂરી સુધારા-વધારા સૂચવે છે.

ભારતીય અર્થકારણ પર અસર

આ સંસ્થાની સ્થાપના સમયથી જ ભારત આ સંસ્થાનું સભ્ય છે. આથી ભારત પર આ સંસ્થાનો કેવો પ્રભાવ પડશે અથવા ભારતને કેવા પ્રકારના લાભો મળશે તેની ચર્ચા મુખ્યત્વે નીચે મુજબ છે.

(1) વિશ્વ વ્યાપારમાં ભારતનો હિસ્સો 0.5% હતો. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાં વધારો થવાથી આપણી નિકાસોમાં જંગી વધારો થયો અને તેના પરિણામે વિશ્વ વ્યાપારમાં ભારતનો હિસ્સો વધીને 1% થી વધુ થયો છે.

(2) WTOના સભ્યપદે રહેવાથી આપણી તૈયાર વસ્ત્રોની નિકાસમાં વધારો થશે.

(3) WTOમાં સભ્ય થવાથી ભારત પોતાની ખેત-પેદાશોની નિકાસમાં વૃદ્ધિ કરી શકશે.

(4) નિકાસમાં વધારો થવાથી આયાત પરનું દબાણ હળવું થશે અને વિદેશી હૂંડિયામણમાં વધારો થશે.

આમ વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન સાથે જોડાવાથી સભ્ય દેશ તરીકે ભારતને ઉપરોક્ત લાભો તો થશે પણ સાથે-સાથે કેટલીક શરતોનું પાલન પણ ભારતે કરવું પડશે. ખાસ કરીને ભારત પોતાની આંતર માળખાકીય સગવડો કેટલી ઝડપથી વધારે છે અને વિકસિત દેશો ભારત સાથે કેટલે અંશે સહકારથી વર્તે છે આ બાબત તેના પર આધારિત છે.

ટકાઉ વિકાસ (સુપોષિત વિકાસ)

ટકાઉ વિકાસની વ્યાખ્યા મુજબ “ભાવિ પેઢીની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની ક્ષમતાને નુકસાન પહોંચાડ્યા સિવાય વર્તમાન પેઢીની જરૂરિયાતો સંતોષવી”. આમ, ટકાઉ વિકાસમાં પર્યાવરણીય સંસાધનોની કાયમી જાળવણી પર ભાર મુકાયો છે.

માનવ સૃષ્ટિની આસપાસ કુદરત અને માનવ સર્જિત આવરણ એટલે કે પર્યાવરણ પર પડેલી ગંભીર અસરોના કારણે ટકાઉ વિકાસનો ખ્યાલ વિકસ્યો છે. આજની પેઢીએ જે વિકાસ સાધ્યો છે અને જે ઝડપથી વિકાસ સાધી રહી છે તેને ભવિષ્યમાં ટકાવી શકાય તેમ નથી. વર્તમાન પેઢી જે સગવડો ભોગવી રહી છે તે જ સગવડો કદાચ ભાવિ પેઢીને પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી તેવો ભય સેવાઈ રહ્યો છે.

આર્થિક વિકાસના કારણે કુદરતી સંસાધનોનું પ્રમાણ ઘટે છે અને તેની ગુણવત્તા ઓછી થાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં વિકાસના ખ્યાલમાં પરિવર્તન જરૂરી છે. આજનો વિકાસ અને તેના કારણે પર્યાવરણ પર થતી અસરોનો અભ્યાસ ટકાઉ વિકાસના ખ્યાલ હેઠળ કરવામાં આવે છે.

પ્રાકૃતિક સાધનોના સંરક્ષણ તેમજ સંવર્ધન માટે નીચેની વ્યૂહરચના અપનાવવી જોઈએ

(1) પુનઃ ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવાં પ્રાકૃતિક સાધનો જેવાં કે, ખેતીલાયક જમીન, જંગલો, જળ સંપત્તિ વગેરેનો ઉપયોગ તેમની ગુણવત્તા જળવાઈ રહે તે રીતે કરવો અને જે પ્રાકૃતિક સાધનો એક જ વખત ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવાં છે - જેવાં કે કોલસો, પેટ્રોલિયમ, ખનીજો વગેરેનો કાળજીપૂર્વક ઉપયોગ કરવો.

(2) વાહન વ્યવહાર ખર્ચ ઓછું થાય તે રીતે ઉદ્યોગોનું સ્થાન નક્કી કરવું અને વાહનોમાં અને ઉદ્યોગોમાં ‘પર્યાવરણ મિત્ર ટેકનોલોજી’નો ઉપયોગ વધે તેવા પ્રયાસો હાથ ધરવા.

(3) જે સાધનો એકથી વધુ ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવાં હોય તેમને મહત્તમ ઉપયોગમાં લેવાં. જેમકે, જુદી-જુદી સિંચાઈ યોજનાઓના એકથી વધુ ઉપયોગ. દા.ત., વીજળી ઉત્પાદન, પૂર નિયંત્રણ, વાહન વ્યવહાર વગેરેમાં કરવા.

(4) પ્રાકૃતિક સાધનોનો દૂરુપયોગ ન થાય, ઔદ્યોગિક કચરાનો બિન આયોજિત નિકાલ, ઝેરી રસાયણો, વધતા જતા ગંદા વસવાટો અટકાવવા વગેરે ઉપર નિયંત્રણો મૂકવાં.

(5) ઉત્પાદનનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં સૌર અને પવન ઊર્જા જેવી બિનપરંપરાગત ઊર્જાનો ઉપયોગ વધારવા પર ભાર મૂકવો.

પર્યાવરણની સુરક્ષા માટેનાં પગલાં

પર્યાવરણની સુરક્ષા માટે સ્વીડનના સ્ટોકહોમ શહેરમાં 1972 માં પ્રથમ વખત ‘પૃથ્વી પરિષદ’નું આયોજન થયું. ત્યાર બાદ વખતોવખત વૈશ્વિક ધોરણે પર્યાવરણ અંગે જુદાં-જુદાં અનેક સંમેલનો અને શિબિરો યોજાઈ, તેમાં પર્યાવરણની સુરક્ષા માટે અનેક પગલાં લેવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

ભારત પણ આ વૈશ્વિક પ્રયાસોમાં સામેલ છે. રાષ્ટ્રીય સ્તરે પર્યાવરણ જાગૃતિ માટે સરકાર વિવિધ પ્રયાસો કરી રહી છે. જેમકે (1) દેશના મુખ્ય શહેરોના પ્રદૂષણની માહિતી પ્રગટ થાય છે. (2) પ્રદૂષણ પર નિયંત્રણ રાખવા માટે કેન્દ્ર તથા રાજ્ય પ્રદૂષણ નિયંત્રણ બોર્ડની સ્થાપના કરવામાં આવી. (3) વિશ્વભરમાં 5મી જૂનને ‘પર્યાવરણ દિન’ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો છે. (4) 1981માં ભારત સરકારે ‘વાયુ પ્રદૂષણ નિયંત્રણ ધારો’ પસાર કર્યો. (5) ઓઝોનના સ્તરનું ગાબડું, પરમાણુ કચરાનો નિકાલ અને જૈવિક વિવિધતાની જાળવણી માટે વૈશ્વિક સમજૂતીઓ થઈ છે.

આમ પર્યાવરણના રક્ષણની જવાબદારી આપણા સૌની છે. જો આપણે પ્રદૂષણ પર અંકુશ નહિ મૂકીએ તો એ સમય દૂર નથી કે જ્યારે પૃથ્વી ઉપરનું સમગ્ર જીવન નષ્ટ થઈ જશે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર સવિસ્તર લખો :

- (1) ઉદારીકરણનો અર્થ આપી તેના લાભો જણાવો.
- (2) ખાનગીકરણના લાભો અને ગેરલાભો લખો.
- (3) પર્યાવરણની સુરક્ષા માટેનાં પગલાંઓ જણાવો.
- (4) ટકાઉ વિકાસની વ્યૂહરચના સમજાવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર મુદાસર લખો :

- (1) વૈશ્વિકીકરણના લાભો જણાવો.
- (2) વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠનના ધ્યેયો લખો
- (3) ખાનગીકરણના લાભો જણાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર ટૂંકમાં લખો :

- (1) વૈશ્વિકીકરણની સંકલ્પના સમજાવો.
- (2) ભારતમાં આર્થિક સુધારાઓનો અમલ ક્યારે થયો ?
- (3) વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠનની સ્થાપના ક્યારે થઈ ?
- (4) ટકાઉ વિકાસની સંકલ્પના સમજાવો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી આપો :

- (1) વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠનનું વડું મથક ક્યાં આવેલું છે ?
(A) સ્ટોકહોમ (B) જીનીવા (C) લંડન (D) કોલકાતા
- (2) પર્યાવરણીય જાગૃતિ અંગે ‘પૃથ્વી પરિષદ’ કઈ સાલમાં યોજવામાં આવી ?
(A) 1972 (B) 1951 (C) 1992 (D) 2014
- (3) વિશ્વમાં ક્યા દિવસને ‘વિશ્વ પર્યાવરણ દિન’ તરીકે ઊજવવામાં આવે છે ?
(A) 8 માર્ચ (B) 11 જૂન (C) 5 જૂન (D) 12 માર્ચ
- (4) દેશના અર્થતંત્રને વિશ્વના અર્થતંત્ર સાથે જોડવાની પ્રક્રિયા એટલે...
(A) ખાનગીકરણ (B) વૈશ્વિકીકરણ (C) ઉદારીકરણ (D) એક પણ નહિ

પ્રવૃત્તિ

- વિદ્યાર્થીઓ જૂથ ચર્ચા દ્વારા ખાનગીકરણ, ઉદારીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણના લાભો અને ગેરલાભોની ચર્ચા કરે.
- પર્યાવરણની જાગૃતિ અંગે રેલીનું આયોજન કરે.
- વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા વૃક્ષારોપણ અને તેની જાળવણીનાં કાર્યો કરવાં.
- શાળામાં તજજ્ઞ દ્વારા વ્યાખ્યાન ગોઠવવું.